

O'ZBEK TILIDAGI FRAZELOGIZMLARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Boborajabov Muhammadiqbol

Oriental universiteti stajor-o'qituvchisi

O'zbek tilshunosligida frazeologik birliklar o'zbek xalqining milliy mentaliteti, madaniyati, urf-odat va an'analarini o'zida aks etuvchi eng asosiy til birligi hisoblanadi. O'zbek tilidagi frazeologizmlarda o'zbek xalqiga xos bo'lgan milliy kiyimlar, narsa va buyumlar, iste'mol mahsulotlari, joy nomlari va hayvon nomlari ishtirok etadi. Masalan, Afrosiyobdan qolgan, yelkasi chopon ko'rmagan, to'ydan oldin nog'ora chalmoq, lafzi halol, quloqqa azon aytmoq, belida belbog'i bor, ola xurjun yelkasiga tushmoq, patir ushatmoq, paytavasiga qurt tushmoq, rizqini terib yemoq, supradagi unga qaramay tandirga o't qalamoq, Qo'qonda tekkan dard, "puf"desa, Buxoroga uchadigan; xamir uchidan patir; bosh omon bo'lsa do'ppi topilar, og'ziga tolqon solmoq, nomusi bukildi, boshiga baxt qushi qo'ndi, har kim o'z aravasini tortmoq, atlas ko'ylakka bo'z yamoq, alifni kaltak deyolmaslik, zuvalasi pishiq, almisoqdan qolgan, kalavasini yo'qotmoq, to'rt tarafi qibla, anqoning urug'i, diydor ko'rishmoq, kavushini to'g'irlab qo'ymoq, ko'zlarining paxtasini chiqarmoq, sabr kosasi to'lmoq, otdan tushsa ham egardan tushmaslik, otdan tushsa ham uzangidan tushmaslik, to'nini teskari kiyib olmoq, imoni komil, ixlosini qaytarmoq, ixlos qo'ymoq, tuya ko'ridingmi yo'q, tog'ni tolqon qiladigan, qo'lini bigiz qilmoq, zig'ir yog'day ko'ngliga urmoq, do'ppi ol desa, kalla olmoq, soyasiga ko'rpacha solmoq, miridan sirigacha, onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatmoq, dumi xurjunda kabilar [2].

Yuqoridagi ushbu frazeologizmlar o'zbek xalqining o'ziga xosligini ko'rsatadi. Mazkur frazemalarning barchasida o'zbek xalqi ishlatadigan kiyimlar, buyumlar, milliylikka xos mavhum tushunchalar o'zbek xalqiga xos joy nomlari qatnashgan va bunda xalqning o'ziga xos fikrlash tarzi, urf-odati, madaniyati aks etgan. Shuning uchun insonlarning tilidagi rang-barangliklar xalq madaniyatining, kechinmalarining turfa xilligini ko'rsatib beradi. Demak, frazeologizmlarning markazida turuvchi, yani etalon sifatida olingan komponentlar o'zbek tilining lingvokulturologik xususiyatlarini ko'rsatuvchi lingvokulturemalardan biri sanaladi.

Yuqoridagi misollardan ma'lum bo'ladiki, o'zbek xalqining madaniyati ayrim frazemalarda milliylikni anglatadigan so'zlar orqali ifodalansa, boshqa frazemalarda

ma'lum bir so'z orqali emas butunligicha mentallik aks ettiriladi. Jumladan, *ko'zi qiymaydi, bir yoqadan bosh chiqarmoq, og'iz solmoq, maslahatni bir yerga qo'ymoq, beti chidamaslik, bir jon-u bir tan bo'lmoq, beti shuvut bo'lmoq, bel olishmoq, yetti buklanib, yo'l bo'lsin, non ushotmoq, ko'zi tirikligida, til bormaslik, ep bilmaslik, ep ko'rmaslik, yuzi yerga qaradi, yulduzlari to'g'ri kelmoq, yuragi achishdi, o'z yog'iga o'zi qovrulmoq, o'zini o'zi yeb qo'ymoq, o'tqazgani joy topolmaslik, quling o'rgilsin, kindik qoni to'kilgan, yelkasi yerga tegmagan, qulog'ini tishlab qo'ygan* kabi bir nechta frazeologizmlarni misol qilib keltirishimiz mumkin [2].

Turli xalq frazeologik birliklari bir-biridan farq qilishi tabiiy holat. O'zbek tilidagi frazeologizmlar ham o'zidagi ayrim milliy-madaniy xususiyatlari bilan boshqa tillarnikidan farq qiladi. Yuqorida ta'kidlanganidek o'zbek tilidagi frazeologik iboralar tarkibida quyidagi leksik birliklar qatnashishi mumkin.

milliy bosh kiyimlar: *do'ppisini osmonga otmoq* – xursand bo'lmoq, *do'ppisi yarimta* – g'am yemasdan, *shod-xurram bo'lmoq, do'ppisi tor keldi* – ilojsiz bo'lmoq, *bosh omon bo'lsa do'ppi topilar* – sog'liq bo'lsa hammasi bo'ladi.

milliy kiyimlar: *to'nni teskari kiymoq* – qaysarlik qilmoq, *gapga to'n kiygizmoq* – gapga usta.

iste'mol mahsulotlari: *chuchvarani xom sanamoq* – yanglishmoq, *og'ziga tolqon solmoq* – hech narsa demaslik.

mevalar: *puch yong'oq bilan qo'ynini to'ldirmoq* – aldamoq.

hayvonlar: *ignadek gapni tuyadek qilmoq* – bo'rttirmoq.

tana a'zolari: *og'iz solmoq* – qayliq yoki kuyov qilish niyati borligini aytmoq, *ko'z qiymaydi* – ko'ngilchanlik tufayli botina olmaslik.

Yuqoridagi frazeologizmlarning aksariyatida o'zbek millatining an'anaviy fikrlash tarzi, ijodiy tafakkuri, milliy mentalitetning o'ziga xosligi va subyektiv munosabati o'z ifodasini topgan. Binobarin, bu kabi frazeologizmlar milliy-madaniy belgilarni o'zida saqlovchi va ularning davomiyligini ta'minlovchi, tilning yaratuvchanlik imkoniyatini ko'rsatuvchi lingvomadaniy birliklar sifatida xalqlarning madaniyatini tushunish va chuqurroq o'rganishga yordam beradi.

O'zbek tilidagi frazeologizmlarning lingvomadaniy tahlili bir qator tadqiqot ishlarida o'z aksini topgan. Jumladan, B.O.Isrofilovich o'zining "O'zbek muloqot nutqidagi frazeologik birliklar: kognitiv va lingvokulturologik tamoyillari" doktorlik dissertatsiyasida

sotsial xoslangan frazeologik birliklarni ajratib chiqqan va lingvomadaniy jihatdan tahlil qilgan. Tilshunos *maslahat oshi qilmoq, tayyor oshga bakovul bo'lmoq, chuchvarani xom sanamoq, atalaning ichidan suyak chiqmoq, supradagi unga qaramay tandirga o't qalamoq, cho'michida o'ynamoq, taxta-o'qlog'ini yig'ishtirmoq, elakdan o'tkazmoq, og'zida qatq ivitmoq, og'ziga tolqon solmoq, arzonning sho'rvasi tatimas, qo'li shirin, qulog'iga lag'mon ilmoq, ayroni achimaydi* kabi frazeologizmlarni misol keltirib, bu kabi iboralarning yadrosida mentallikni aks ettiradigan komponentlar mavjud ekanligini ta'kidlaydi [3.16].

Yuqoridagi ushbu frazeologizmlardan ma'lumki, madaniyat jamiyatning ajralmas qismi sanaladi va har bir jamiyat o'ziga xos milliylikka ega.

Sh.M.Sultonovanning fikriga ko'ra o'zbek tilidagi ayrim diniy frazeologizmlar ham o'zida lingvomadaniy xususiyatlarni aks ettiradi. Uning ta'kidlashicha lingvomadaniy yo'nalishlardan biri sifatida lingvokonfessiologiya til va madaniyat, til va din, til va konfessiya kabi fenomenlarning lisoniy ifodasiga oid xususiyatlarni tadqiqini o'z ichiga oladi. Ma'lum konfessiyaga xos diniy frazeologizmlar denotativ (asl) ma'nosi yoki milliy madaniyatning ramzlar, etalonlar, realiyalar, stereotiplar kabi assosiativ asoslari orqali millatning diniy tafakkuri, dunyoqarashi to'g'risidagi madaniy axborotni ifodalaydi. Olima bir qancha diniy frazeologizmlarni misol keltirgan. Masalan, *Xudo biladi – kim bilasdi, lom-mim demaslik, sadaqaga zor emas, o'zini vallomat hisoblamoq, duoibad qilmoq, asfala sofiliga jo'natmoq, jonini olmoq, narigi dunyoga ravona qilmoq, shaytonning gapiga kirmoq, toshga azon aytgan bilan barobar, Xudo bergan kuni, dam solmoq, is chiqarmoq, ko'z tegmoq, shayton vasvasasiga uchmoq* [4.22].

Olima ta'kidlaganidek yuqoridagi ushbu frazeologizmlar nafaqat diniy qarashlarni, balki o'zbek xalqining milliy mentalitetini ham o'zida aks ettirmoqda.

M.A.Rajabova onomastik komponentli frazeologik birliklarning lingvomadaniy jihati va tarjima muammolarini tahlil qilar ekan, bunday frazeologizmlar til egasining madaniyati, tarixi bilan bog'liq bo'lgan milliy bo'yoqdorlik va urf-odatlarini o'zida namoyon etishini ta'kidlaydi. Olima bir qancha onomastik komponentli frazeologizmlarni misol keltirgan. Masalan, *Sulaymon o'ldi, devlar qutuldi, ko'pda Xizr bor, borida Hotam yo'g'ida motam, Eshonbozorda it o'lsa, yigirmasidan quruq qolmaydi...*

Tadqiqotchi ta'kidlaganidek onomastik komponentli frazeologizmlar o'zida milliylikni aks ettirsa-da, o'zbek tilida bunday frazeologizmlar ko'p qo'llanilmaydi. Biroq, *Ali, Hasan-Husan, Eshmat* kabi kishi nomlari frazeologizmlar tarkibida nisbatan faoldir.

Buning misoli o'laroq *Ali desa, Vali demoq, ishni qiladi Eshmat, lofni qiladi Toshmat* kabi iboralarni keltirish mumkin.

O'zbek tilshunosligida ayrim frazeologizmlar o'zbek xalqining turmush tarzi voqeligi asosida shakllangan. Shunday xususiyatga ega frazeologizmlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

Uy-ro'zg'or buyumlari asosida shakllangan frazeologizmlar. Bunday frazeologizmlar kundalik hayot tarzida qo'llaniladigan uy-ro'zg'or buyumlari nomlaridan umumlashadi va tilda voqe bo'ladi. Misol uchun *po'stagini qoqmoq, yumshoq supurgi bo'lmoq, m chig'irididan o'tmoq, ko'rpa-yostiqliq qilib yotmoq, chirog'ini yoqmoq, o'zini taroziga solmoq, kosasining tagi oqarmoq, yostig'ini quritmoq, pichoq o'z sopini kesmaydi, pichoqqa ilinadigan, kurakka turmaydigan, yumaloq-yostiqliq qilib, baland oxurdan yem yemoq, suprasi quruq, ola xurjun yelkasiga tushmoq, ichiga chiroq yoqsa ham yorimaydi aravani quruq olib qochmoq, ipidan ignasigacha bilmoq, ko'rpaga qarab oyoq uzatmoq, bir yostiqliqqa bosh qo'yimoq, oyog'iga bolta urmoq, arava sinsa- yalqovga o'tin, aravani teng tortmoq* kabilar.

Pazandachilikka bog'liqligi jihatidan yuzaga kelgan o'ziga xos frazeologizmlar. Bunday frazeologizmlar pazandachilik faoliyati bilan bog'liq bo'lib, o'zbek tilidagi milliy taomlar nomlari asosida vujudga kelgan. *Maslahat oshi qilmoq, tayyor oshga bakovul bo'lmoq, chuchvarani xom sanamoq, atalaning ichidan suyak chiqmoq, supradagi unga qaramay tandirga o't qalamoq, cho'michida o'ynamoq, taxta-o'qlog'ini yig'ishtirmoq, elakdan o'tkazmoq, og'zida qatiqliq ivitmoq, o'g'ziga tolqon solmoq, arzonning sho'rvasi tatimas, qo'li shirin, qulog'iga lag'mon ilmoq, ayroni achimaydi* kabi frazeologizmlar shular jumlasidandir. Ushbu frazeologizmlarning barchasida mentallikni aks ettiruvchi komponentlar mavjud. Yuqoridagi frazeologizmlardan *maslahat oshi qilmoq* iborasini tahlil qiladigan bo'lsak, qadimdan o'zbek xalqi o'z bayramlari va turli ziyofatlarida osh pishirib odamlarni chaqirgan va osh ustida maslahat qilishgan. Shu sababli osh o'zbek xalqining milliy taomi hisoblanadi va til birliklarida ham o'z aksini topadi. Bundan tashqari *ayroni achimaydi* frazeologizmiga e'tiborimizni qaratadigan bo'lsak, bunda o'zbek xalqining milliy ichimligi komponent sifatida qatnashmoqda. *Taxta-o'qlog'ini yig'ishtirmoq* frazemasida ham mentallikni ko'rish mumkin. Ma'lumki, turkiy xalqlar jumladan, o'zbeklarda ham xamirdan tayyorlangan taomlar sevimli taom sifatida qaraladi va ko'p iste'mol qilinadi.

Xamir ovqatlar taxta-o'qlog'i yordamida tayyorlanadi. Shu sababli bu frazemaga ham milliy mentalitetni ifodalovchi ibora sifatida qarasaq noo'rin bo'lmaydi.

Dehqonchilikka bog'liqligi jihatdan yuzaga kelgan frazeologizmlar. Azaldan o'zbek xalqi dehqonchilik bilan shug'ullanganligi uchun ushbu kasbga oid bir qancha frazeologizmlar shakllangan. Misol tariqasida *xirmon ko'tarmoq, arpasini xom o'rmoq, o'tganning o'rog'ini, ketganning ketmonini olmoq, qovun tushurib qo'ymoq, tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, ko'p qovun pishig'i o'tmoq, danagidan mag'zi, qo'ynini puch yong'oq bilan to'ldirmoq* kabi bir qator frazeologizmlarni keltirishimiz mumkin.

Kasb-korlikka bog'liqligi jihatdan yuzaga kelgan frazeologizmlar. O'zbek xalqida kosibchilik, tikuvchilik, to'quvchilik, duradgorlik kabi bir qator kasblar ham o'zida milliylikni ifodalaydi. Shu nuqtayi nazardan frazeologik birliklar tarkibida ushbu kasblarga oid leksemalar ham uchraydi. Masalan, *kalavaning uchini topmoq, kalavaning uchini yo'qotmoq* kabi frazemalari to'quvchilik bilan bog'liq voqelikni obrazli ifodalash asnosida yuzaga kelgan. *Bo'yiga qarab to'n bichmoq, kashtasi kelishgan, bo'zchining mokisiday* kabi iboralar tikuvchilik bilan aloqador voqelikni obrazli gavdalantirgan bo'lsa, *tesha tegmagan, g'isht qolipdan ko'chgan* kabi iboralar duradgorlik kasbi asosida yuzaga kelgan.

Musiq va musiq asboblari nomlari asosida shakllangan frazeologizmlar. Azaldan o'zbek xalqi bir qator musiq asboblaridan foydalanib kelgan. Ayrim musiq asboblari o'zbek xalqi madaniyatini o'zida namoyon etadi va ularning nomlarini frazeologik birliklarda ham uchratish mumkin. Bunday frazeologizmlarga *nog'orasiga o'ynamoq, do'mbira qoqmoq, do'mbira chertib yurmoq, to'ydan oldin nog'ora chertmoq, childirmasiga o'ynamoq, ho'kizning qulog'iga tanbur chertmoq* kabi bir qancha frazeologizmlarni misol keltirish mumkin.

Ta'limga oid so'zlar bilan bog'liq holda shakllangan frazeologik birliklar. Bu jarayon asnosida shakllangan frazeologizmlar unchalik ko'p bo'lmasa-da, mentallikni ifodalovchi frazemalar ko'zga tashlanib turadi. Misol uchun, *alifni kaltak deyolmaslik, madrasa tuprog'ini yalamoq, avval mutolaa, keyin munozara, madrasa ko'rgan, qofiyasi kelganda, qornini yorsa alif chiqmaydi* kabilar.

O'zbek tilida ham boshqa tillar singari ayrim frazeologizmlar tarkibida o'zbek xalqi qadimdan boqib kelgan va qadrlil deb bilgan hayvon nomlari ishtirok etgan bo'lib, bunday frazeologizmlar zoofrazemalar deb nomlanadi. Zoofrazemalar ham o'zida milliylikni ifodalaydi. O'zbek tilida *it, mushuk, quyon, ot, buzoq, eshak, qo'y, tuya, ilon* kabi hayvonlar frazeologizmlar tarkibida ko'p uchraydi. Masalan, *eshakday ishlamoq, eshak loydan*

o'tguncha, quyon bo'lmoq, qo'y og'zidan cho'p olmagan, qo'yyi mingga yetdi, itday vafodor bo'lmoq, pashshadan fil yasamoq, ilonning yog'ini yalagan, otini qamchilamoq, mushigini pisht demaslik, ichini ola mushuk tirnayapti, ammamning buzog'iday, buzoqning yugurgani somonxonagacha, tuyaning ustida it qopmoq, tuyaning dumi yerga tekkanda [2].

Bundan ko'rinadiki, frazeologizmlar qaysi doirada yuzaga kelmasin keltirilgan barcha misollarning markazida turuvchi komponentlar mentallikni ifodalovchi etalon sifatida qaraladi. Xulosa qilib shuni aytish joizki, frazeologizmlar insoniyat tili ila vujudga kelgan til birligidir. Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari ularning ekstralingvistik omillaridan kelib chiqqan holda belgilanadi. Ekstralingvistik omillar deganda, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy shart-sharoitlar, funksional va tilning ichki strukturaviy rivojlanishi sharoitlari, frazeologik birliklarning rivojlanishi va hosil bo'lishida katta ahamiyatga ega bo'ladigan, ularning milliy xarakterini ko'rsatib berishga sabab bo'ladigan omillar yig'indisi tushuniladi. Lingvokulturologik yondashuvga ko'ra frazeologizmlar milliy madaniyat, milliy mentalitet, milliy qadriyat xususiyatlarini aks ettiruvchi til qatlamidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya. – Toshkent, 2019. – 248 b.
2. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 407 b.
3. Bayjigitov O. I. O'zbek muloqot nutqidagi frazeologik birliklar: kognitiv va lingvokulturologik tamoyillari. Filol. fan. bo'yicha fals. dokt. (PhD) ... diss. avtoref. – Qarshi, 2023. – 51 b.
4. Султонова Ш. М. Диний фразеологизмлар трансформацияси: семантик ва лингвомаданий аспектлар. Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. автореф. – Тошкент, 2022. – 54 б.
5. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М., Изд-во лит-ры на ином языках, 1956. – 259 с.
6. Огольцев В.М. Семантизация культурного компонента языковой единицы в учебном словаре устойчивых сравнений / В.М. Огольцев // Словари и культуроведение. – М., 1982. – С. 130-137.
7. Уразметова А В. Лингвокультурологический аспект изучения топонимов в составе фразеологических единиц (на материале английского и французского языков).. дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2006. – 196 с.
8. Борисова Т.Ю. Лингвокультурологический анализ фразеологических единиц с числовым компонентом в русском языке в сопоставлении с английским. Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 2009. – 19 с.